

26 procentai mokėjo rusų kalbą⁶. Tačiau daugumai jidiš ir toliau buvo gimtoji kalba (beveik 97 proc.). Tik 1,3 proc. Rusijos žydų nurodė rusų kaip savo gimtąją kalbą. Vilniuje XIX a. pabaigoje 2065 žydai kaip gimtąją nurodė rusų kalbą⁷. Neaišku, kur autorius rado informaciją, kad būtent asimiliavęsi žydai buvo pirmieji emigrantai. Iš historiografijos žinome, kad gausią žydų emigraciją nulėmė skurdas bei antisemitinė atmosfera Rusijos imperijoje, taip pat ir 1881 m. prasidėję dažni pogromai.

Pilsudskio, kaip buvusių LDK žemių tautų lygybės ir federacijos šalininko ir kovotojo su nacionalizmu, paveikslas, panašus, paimtas iš kažkokių jau apdulkėjusių leidinių.

Šią trumpą recenziją norisi baigti džiugia nata: gerai, kad D. Davies taip ir nesutiko parašyti Lietuvos istorijos, nors jo buvo prašyta⁸.

Darius Staliūnas

Lietuvos istorija. VIII tomas. I dalis: Tamara B a i r a š a u s k a i t ė, Zita M e d i š a u s k i e n ė, Rimantas M i k n y s. **Devynioliktas amžius: Visuomenė ir valdžia.** Vilnius: Baltos lankos, 2011. p. 510.

Sakoma, kad kiekviena karta iš naujo bando įvertinti savo praeitį. Lietuvos istorijos instituto mokslinis kolektyvas jau prieš gerą dešimtmetį pradėjo realizuoti fundamentalų uždavinį – parašyti dvylikos tomų Lietuvos istoriją. Visuomenė jau gali susipažinti su pirmaisiais darbo vaisiais. Recenzuojamas tomas skirtas XIX amžiaus krašto socialinės struktūros tyrimams. Kaip rašo šio tomo pratarmėje Instituto direktorius Rimantas Miknys: „Apskritai XIX a. apžvelgti skirtose knygose visuomenės procesų transformacija aptariama trimis aspektais: visuomenės ir valdžių santykio raida, jos ekonominė ir kultūrinė raida ir tos visuomenės pasaulėžiūros ir politikos konstruktai, susiję su laisvėjimo ir laisvės poveikiais“ (p. 8). Šioms problemoms bus skirtos trys aštuntojo tomo dalys – tokiu būdu knygų skaičius padidėja iki penkiolikos.

Akademinės istorijos nepolemizuoja viena su kita, tik išreiškia tam tikru metu politinėje valdžioje vyravusias tendencijas. Pavyzdžiui, Adolfo Šapokos Lietuvos istorija ar Lietuvos TSR istorija, savo metu išreiškusi tam tikras ideologines nuostatas, šiame tome nesulaukė jokios kritikos, nes joje keliami kiti uždaviniai: visuomenės modernėjimo ir jos pavienių narių, socialinių grupių laisvėjimo procesai. „Lietuviai nesijautė aktyvūs savosios istorijos kūrėjais – tai reiškia susvetimėjimą ne tik su savo valstybe, bet ir su savimi.

⁶D. E. Fishman, *The Rise of Modern Yiddish Culture*, Pittsburgh, 2005, p. 6, 18.

⁷В. Е. К е л ь н е р, *Очерки по истории русско-еврейского книжного дела во второй половине XIX – начале XX в.*, Санкт-Петербург, 2003, с. 13.

⁸Kodėl skriaudžiame savo istoriją?, *Lietuvos žinios*, 2011 m. liepos 5 d.

„Todėl „didžioji istorija“ netampa asmenine savastimi.“¹¹ Akademinės istorijos pasižymi ypatinga struktūra, stilistiniu monotoniškumu, atsisakymu kelti hipotezes, istoriografinės ar dalykinės polemikos stoka. Tome pateikiama istoriografinių pasiekimų apžvalga bei įvertinimas, plati, profesionali medžiaga pateikiama sintetiškai, leidinio pabaigoje yra plati bibliografinė rodyklė. Tai būdinga ir kitų tautų akademinėms istorijoms, kurios yra neišvengiamai susaistytos akademinio rašymo rėmų. Mokslininkai aiškiai apibrėžia tyrimo metodą. Kaip rašoma leidinio pratarinėje, toks išplėtotas XIX a. istorijos nagrinėjimas yra susijęs su ano meto Lietuvos sintezės paieška, lyginant ją su kitų šalių – Didžiosios Britanijos, Ispanijos, Portugalijos, Vokietijos sintezėmis (p. 8). Sintezės ir analizės derinimas leido akademinio leidinio autoriams palikti tam tikrus probleminius istorinius ir istoriografinius „plyšius“, tapsiančius tolesnių tyrimų objektais.

Akademinio leidinio skyriai griežtai struktūruoti – aptartos katalikų, stačiatikių, unitų evangelikų reformatų bažnyčios, judėjų, totorių, karaimų religinės bendruomenės; bajorai, valstiečiai, miestiečiai, dvasininkai; buržua ir proletariato atsiradimo prielaidos ir specifika Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte. Prancūzų sociologas Emilis Durkheimas socialinių tipų sudarymą ir klasifikaciją yra pavadinęs socialine morfologija, kuri iš dalies prislopino istorizmo metodologinį principą. „Vėlesnė tauta nėra paprastas ankstesnės tėsinsys, papildytas kai kuriomis naujomis savybėmis; ji – kita, vienu savybių turinti daugiau, kitų mažiau. Ji sudaro naują individualybę ir visos tos atskiros individualybės, būdamos įvairiarūšės, negali susilieti į vieną, tą pačią tęstinę eilę, o ypač vienintelę eilę. Nuosekli visuomenių seka negali būti pavaizduota geometriniu linija, ji veikia panašiai į medį, kurio šakos kerojasi į visas šalis.“² Kita vertus, visuomenės įvairių socialinių grupių tyrimai norom nenorom atveria kelią į kolektyvinių tapatumų tyrimų perspektyvas.

Leidinyje nagrinėjamos įvairios socialinės bei religinės grupės, analizuojami jų pokyčiai XIX–XX a. pradžioje – tai, ką galima pavadinti ir kolektyvinių tapatumų tyrimais. Kolektyviniai tapatumai yra suprantami kaip tam tikros socialinės grupės mąstymo, savi-vokos ir elgesio strategijos. Tai gali, pavyzdžiui, būti protestantiškas elgesio ir mąstymo modelis, antikatalikiška retorika XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių publicistikoje, unijinės, federalizmo, individualaus tapatumo – tam tikros socialinės grupės, individo ar istorinės asmenybės mąstymo, elgesio, kultūrinės veiklos motyvacijos ir formos. Tautinis tapatumas arba tapatumai visų pirma remiasi istorine tradicija, kurią įvairiais amžiais savaip formavo kultūrinės institucijos, asmenybės, valdžios institucijos, nors Lietuvos kultūros istorijoje jos dažnai trukdė maksimaliai autentiškai tapatumo raidai. Manau, šios ir kitos problemos bus aptartos XIX a. akademinės istorijos dalyse.

¹ V. Klumbys, Apie tradiciją lietuvių kultūroje, arba Tradicija gyventi be tradicijos, *Kultūros barai*, 2005, Nr. 12, p. 3.

² E. Durkheim, *Sociologijos metodo taisyklės*, Vilnius, 2001, p. 41.

Tomą sudaro trys dalys: I. Laikas–Erdvė–Žmogus (Z. Medišauskienė, p. 15–176); II. Valdžios: pasaulietinė ir dvasinė (T. Bairašauskaitė, p. 179–241; Bažnyčia tarp pasaulietinės valdžios ir visuomenės (R. Miknys, p. 243–304); III. Visuomenė: uždara ir laisvėjanti (T. Bairašauskaitė, p. 307–468). Knygos autoriai XIX a. chronologines ribas nubrėžia panašiai kaip ir vokiečių kultūros istorikas Osvaldas Spengleris, kuriam šio amžiaus riba yra sociokultūrinė – 1914 m. – Pirmojo pasaulinio karo pradžia, atvėrusi žmonijai naujosios civilizacijos galimybių – technologinių, ekonominių, politinių pasiekimų ir nusikaltimų – horizontus. Autoriai per 1795–1914 m. chronologinį tinklą sinchroniškai ir diachroniškai išryškina įvairias krašto visuomenės raidos tendencijas. Naujai Lietuvos istorijos disciplinoje formuluojamas tiriamojo laikotarpio objektas, kuris įgalina sintetinti skirtingų gamtos, kitų šalių įtaką Lietuvos visuomenei. „Sociokultūrinis fenomenas knygos autorių yra suprantamas kaip istoriškai susiklosčiusių ir kitusių socialinių, kultūrinių, teisinių, etninių ir kitokių procesų visuma“ (p. 7–8). Minėtas fenomenas ar fenomenai, suprantamas kaip modernėjimas, modernybė, modernizacija, tapo tuo vektoriumi, kuriuo remiantis ir sudarytas šis akademinės istorijos tomas.

Tomo autoriai savo darbo istorinio ir sociologinio tyrimo metodologiniu pagrindu pasirinko prancūzų istoriko Fernando Braudelio, vokiečių sociologų Maxo Weberio bei Wernerio Sombarto darbus. Pavyzdžiui, poskyrių pavadinimai „Gamtinės ir klimato sąlygos. Išteklių“; „Gyventojų skaičius ir struktūra. Demografiniai pokyčiai“; „Agrarinė ir industrinė erdvė“ primena F. Braudelio fundamentalaus veikalą „Viduržemio civilizacija“ struktūrą. Beje, tai joks priekaištas, veikiau privalumas, parodantis lietuvių istorikų gebėjimus ieškant naujų metodologinių priėgų. Galime konstatuoti, kad šiame tome persipina gausiai surinkta empirinė medžiaga, kuria operuojama naudojant istorinės sociologijos metodus. Kaip pažymi istorikas Peteris Burke, „Pavyzdžiui, sociologai siekia pažymėti arba formuluoti bendrąsias taisykles ir dažnai vengia atskirumų. Istorikai moko kreipti dėmesį į detalę [faktą – V. B.] iš gausybės bendrų pavyzdžių“³. Tokiu būdu tiriant visuomenės struktūrą ir raidą iškyla bendrybės–atskirybės dilema, o norint ją įveikti, būtinas glaudus istorinių ir sociologinių metodų taikymas istoriniuose tyrimuose.

Zita Medišauskienė, apžvelgdama ano meto Vakarų Europoje vykusius procesus, teigia, jog „Devynioliktas amžius išsiskyrė nacionalizmo idėjos plitimu, ji tapo viena svarbiausių politinių gyvenimą organizuojančių idėjų.“ „Tauta tapo moderniosios tapatybės forma“ (p. 25). Tyrinėtoja parodė, kad Europoje vykę procesai ir idėjos pasiekdavo Rusijos imperiją. Įdomus yra skyrius „Gamtinės ir klimato sąlygos. Išteklių“. Panaudodama gamtos ir technikos mokslų istorikų darbus, istorikė pateikė krašto landšafto, klimato, komunikacijų pokyčius, net ano meto ekologines problemas. „XIX–XX a. sankirtoje kilo ekologinė problema – upių ir ežerų užterštumas. Vyko ir klimato pokyčiai. 1837–1856 m. – santykinai vėstančio oro periodas, sutapęs su vadinamojo mažojo ledynmečio pabaiga

³ P. Burke, *History and Social Theory*, New York, 1993, p. 3.

ir jos temperatūros minimumu pasauliniu mastu, palyginti su prieš tai buvusiu periodu, išsiskyrė ne tik santykinai žemesne vidutine metine temperatūra, bet ir lietingais metais“ (p. 71).

Kruopščiai pateikiami svyruojantys klimato atšilimo pokyčiai, kuriuos lydėjo ir netikėti atšalimai, lėmė nederlius, badmečius, epidemijas. Skyriuje „Priešiška aplinka“ įdomiai parodoma ligų dinamika, aptariamos labiausiai paplitusios ligos bei profilaktikos, gydymo priemonės. Tokiu būdu daroma išvada, kad šiuo požiūriu tai labiau susiję su praeitimi, o ne su XIX a., pavadintu „Progreso amžiumi“, inovacijomis. Paradoksalu, bet XIX a. antrojoje pusėje mažėjo gimstamumo lygis. „Per pusę amžiaus gimstamumas Vilniaus gubernijoje sumažėjo 24 proc., Kauno – 31 proc., Suvalkų –16 proc., Gardino – 14 proc.“ (p. 84). Taip pat mažėjo santuokų skaičius. Krašte siautėjo ligos ir epidemijos, ypač cholera. Gimstamumo lygį visų pirma siedami su ekonominės gerovės augimu – panašiai kaip su procesais, vykstančiais nūdienos Lietuvoje, – galime padaryti išvadą, kad jokio ženklaus progreso šioje srityje nebuvo. Istorinėje sociologinėje visuomenės ir ją supančios aplinkos analizėje neaplenkiama ano meto sudėtinga etnopolitinė ir etnokultūrinė problematika. „Tikrosios Lietuvos ir Lietuvos Rusios atskirtis gyvavo tiek lenkiškoje Lietuvos kultūroje, ypač Lietuvos istorija, etnografija, liaudies kultūra besidominčiųjų raštuose, tiek lietuvių raštijoje. Tačiau pastarosios ryšys su tikrąja Lietuva buvo išskirtinis. Lietuviškai (arba ir lenkiškai) rašiusių lietuvių kultūros veikėjų raštuose tikroji Lietuva yra itin aktualizuota ir sureikšmintą“ (p. 38–39).

Tamara Bairašauskaitė visapusiškai nagrinėja Rusijos imperijos administracinės ir teisės funkcionavimo ypatumus Lietuvoje. Kaip žinoma, valdžia palaipsniui naikino LDK teisinius mechanizmus ir įvesdavo ar unifikuodavo juos Rusijos imperijos teisine atributika. Tyrinėtoja pripažįsta, kad šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje ekonominės istorijos tyrimai yra apleisti. Iš tiesų, po 1990 m. įsivyravo politinės ir kultūros tyrimų strategijos, kurios išstūmė iš tyrimų lauko istorinę krašto ekonominę raidą, todėl nenuostabu, kad šios tematikos pagrindiniai istoriografiniai darbai – sovietmečiu išleistos knygos ir šaltiniai. „Lietuvos buržuazijos požiūris į kintančią ekonomiką visai netyrinėtas, tačiau galima daryti prielaidą, kad XIX a. antrojoje pusėje dėl lėtos visuomenės modernizacijos Lietuvos buržua atitiko senąjį buržua tipą, jeigu apskritai galima kalbėti apie tai, kad Lietuvoje atsirado tikroji buržuazija, atitinkanti vakarietišką modelį“ (p. 392). Aptariama, bet kategoriškai neteigiama apie proletariato formavimosi ypatumus: „Galima daryti prielaidą, kad nuolatinių darbininkų grupė formavosi stambiojoje miestų pramonėje, o Lietuvos pramonės struktūra (vyravo lengvosios, maisto, mineralų apdirbimo, statybos pramonės šakos) lėmė, kad plačiai buvo naudojamas sezoninis darbas, kuris trukdė formotis nuolatinių darbininkų sluoksniui“ (p. 401). Kaip žinia, žydai turėjo stiprias pozicijas Lietuvos ūkio, aptarnavimo, vėliau pramonės srityse, tačiau valstybei perimant dalį iš jų, žydų socialinė padėtis kito. 1896 m. valstybei įvedus degtinės monopolį, buvo

stipriai pakirstas amžius trukęs žydų verslas. Jau nuo 1897 m. pastebima padidėjusi žydų emigracija iš Rusijos imperijos (p. 421).

Tyrinėtoja leidinyje per įvairias socialines grupes nagrinėja moters, šeimos, vyro–žmonos santykius, šeimos ir giminystės paveldėjimo teisės aspektus – tai, kas Vakaruose humanitariniuose ir socialiniuose moksluose vadinama *gender studies*. 1871 m. sausio 14 d. valstybės įsaku uždrausta priimti moteris į darbą valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose. „XIX a. savarankiška moters darbinė veikla, kad ir kokio pobūdžio ji buvo, rodė žemą moters kilmę arba jos šeimos turtingą ir socialinę degradaciją“ (p. 466). XIX a. realijos stūmė moteris iš namų į visuomenę, iš miesto – į kaimą. Bažnyčios globojamos kūrėsi įvairios moterų organizacijos. Pavyzdžiui, katalikiška Švč. Zitos draugija, kuri nemažai prisidėjo ugdant lietuvaičių raštingumą.

Skaitant tekstą nejučia susidaro įspūdis, kad carinėje Rusijoje moteris buvo labiau gerbiama nei šiuolaikinėje Lietuvoje. „Baudžiamasis kodeksas numatė griežtas bausmes – nuo keturių iki dvidešimties metų katorgos, atsižvelgus į nusikaltimo sunkumą, – už nepilnamečių mergaičių tvirkinimą ir moterų prievartavimą, rimtą sužalojimą arba nužudymą. Panaši bausmė galiojo moters pagrobimo ir priverstinės santuokos atveju – į kalėjimą arba grasos namus galėjo patekti vyras, suvedžiojęs arba klasta vedęs moterį. Suėmimas ir bauda grėšė viešai ižeidus arba apšmeižus moterį. Kai kuriais atvejais kaltininko turtas buvo skiriamas nukentėjusiai moteriai išlaikyti, jeigu ji neturėjo pragyvenimo šaltinio“ (p. 462).

R. Miknys nagrinėja valdžios ir įvairių konfesijų santykius XIX a. Jau po pirmojo Abietų Tautų Respublikos padalijimo Rusijos valdžia savo pagrindiniu LDK istorijoje susiklosčiusios religinės struktūros taikiniu pasirinko unitus. „Jekaterinos II atviros prievartos politika (Unitų bažnyčia neteko apie 8 mln. narių, iš 5000 unitų parapijų išliko tik 200) Pavelo I ir Aleksandro I valdymo metais buvo pristabdyta“ (p. 289). Apskritai lietuvių istoriografijoje iki šiol buvo skiriamas nepakankamas dėmesys šiai konfesijai, nors iki valstybės žlugimo 1795 m. LDK jie, atrodo, sudarė bene didžiausią gyventojų dalį. Istorikų unitų Juozapo Jaroševičiaus, Igno Danilavičiaus, Igno Žegotos Onacevičiaus darbai XIX a. I pusėje buvo skirti LDK valstybės istorijai ir teisei, o jų paskaitos Vilniaus universitete ugdė studentų patriotizmą. Gana priešišškai valdžia žiūrėjo į Katalikų bažnyčios užimamą vietą visuomenėje, gana palankiai – į evangelikus reformatus. Skyriuje autorius apibūdina Žemaičių vyskupų Juozapo Arnulfo Giedraičio ir Motiejaus Valančiaus politinę laikyseną ir kultūrinę veiklą, Bažnyčios „lietuvejimo“ tendencijas. Reikia pažymėti, jog Katalikų bažnyčios Lietuvoje XIX a. istorija turi gana gilią tradiciją ir gerą tyrimų bazę, kurios pradžia galima laikyti vyskupo M. Valančiaus organizuotą nelegalių knygų, kuriose buvo pateikiami Bažnyčios persekiojimo faktai, platinimą krašte.

Akademiniam leidinyje objektyviai pateikiamos visuomenės narių reguliavimo normos suteikia galimybę palyginti analogiškus procesus dabartyje – tai viena iš istorijos

disciplinos utilitarinių uždavinių – paaiškinti visuomenei glaudžius dabarties ir praeities ryšius, jų abipusę sąveiką bei parodyti, jog istorija, kaip „kažkas kažkada buvo“, nėra tuščias žodis. Lietuvos istorijos instituto kolektyvo siekis – parašyti akademinę Lietuvos istoriją, atliepiančią šiuolaikinės Lietuvos istorijos disciplinos pasiekimus ir formuojančią moderniąją historiografinę tradiciją. Numatoma išleisti dar du tomus, skirtus XIX a. Lietuvos visuomenės struktūrai ir jos raidai: „Devynioliktas amžius: lėtas kelias į modernybę“ ir „Devynioliktas amžius: laisvėjimo strategijos“. Juk šiame amžiuje formavosi moderniosios lietuvių tautos kontūrai.

Vytautas Berenis

Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637. Oprac. Marzena Liedke, Piotr Guzowski, Warszawa: Semper, 2011.

Skelbiami Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios 1626–1637 m. sinodų dokumentai – svarbus šaltinis. Šis tomas – 1611–1625 m. sinodų dokumentų leidinio, visų pirma 1915 m. paskelbto Aleksandro Woyde ir Henriko Merczyngo pastangomis „Monumenta Reformationis Polonicae e Lithuanicae“ serijoje, bei Marijos Sipaillo paskelbtų XVI–XVIII a. Lenkijoje vykusių sinodų protokolų, tęsinys.

Publikuojami sinodų dokumentai verti dėmesio, kadangi jie atspindi labai svarbų Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios gyvavimo laikotarpį, kai ši dalyvavo rengiant Gdansko bibliją, rūpinosi apeigų suvienodinimu Abiejų Tautų Respublikos evangelikų reformatų bažnyčiose bei Gdansko Agendos paskelbimu, taip pat teikė pagalbą nuo Trisdešimtmečio karo nukentėjusiems pabėgėliams iš Čekijos ir Palatinato. Šį irenišką aktyvumą vainikavo 1645 m. Torunėje surengtas *Colloquium Charitativum*. Be to, publikuojami dokumentai atskleidžia vidinę Lietuvos evangelikų reformatų Bažnyčios evoliuciją.

Šiuo požiūriu, be abejo, svarbiausi sprendimai buvo priimti 1635 ir 1636 m. Vilniaus sinoduose. 1635 m. sinode, kuris priėmė Vlodavos konvokacijos (1634) nutarimus, buvo pabrėžta, kad būtina suvienodinti apeigų formas Abiejų Tautų Respublikoje. Be to, pažymėta, kad antraeilių bažnytinių apeigų reikaluose (*minutoria*) reikia kiekvienos provincijos bažnyčioms palikti laisvę (*libertati Ecclesiarum cuiuslibet Provinciae mutuo consensu relinquimus*). Įdomu, kad Vilniaus sinode buvo praleista antra Vlodavos dokumento pastraipa, kurioje kalbama apie apeigų suvienodinimą. Šis sinodas taip pat priėmė nutarimą, kad „visų trijų provincijų“ priešakyje stovėtų superintendantai. 1636 m. Vilniaus sinodo metu šis nutarimas buvo įgyvendintas, superintendanto pareigos metams patikėtos Andžėjui Dobžanskiui (Dobrzański). Tada buvo sudaryta ir Kuratorių taryba, į kurios sudėtį įėjo šeši distriktų (Vilniaus, Žemaičių, Užnerio, Rusios, Naugarduko ir Palenkės) superintendantai bei šeši pasaulietiniai kuratoriai, išrinkti iš globėjų (Kristupas Radvila,